

Les termes públiques de la ciutat romana d'Ilerda (Lleida, Segrià)

XAVIER PAYÀ I MERCÈ

Arqueòleg de la Secció d'Arqueologia Municipal de l'Ajuntament de Lleida

Des de l'any 1992 les excavacions fetes al terme municipal, i molt especialment a la ciutat de Lleida, estan gestionades per la Secció Municipal d'Arqueologia que finança les obres, s'encarrega de l'emmagatzematge dels béns mobles i del registre d'excavació, i assumeix la publicació de resultats i divulgació del patrimoni històric.

Bona part de la intensa activitat arqueològica feta en els darrers anys està directament relacionada amb la construcció de nous edificis, especialment en el barri històric de la ciutat. El resultat patrimonial de totes les excavacions ha estat divers. En algunes, aquest resultat ha condicionat el projecte original i creat nous espais d'ús públic on visualitzar les restes descobertes; en d'altres, ha fet que es conservessin i es protegissin per a un futur les estructures més significatives sota les noves edificacions, i, finalment, hi ha excavacions on, un cop exhaurits els nivells antròpics, s'ha fet el projecte original.

Cal dir que el descobriment de les termes es produí de forma simultània en dues excavacions de l'antic barri de Magdalena. La proximitat i la superfície investigada (2.200 metres quadrats) de les dues ha permès reconstruir la planta total del complex, part de l'urbanisme adjacent i els canvis que la construcció d'aquest provocà. (Vegeu el plànol de la figura 1 INT-101, INT 83.)

Al carrer Remolins, sobre una superfície excavada de 950 metres quadrats, hem descobert tot el cos de bany de les termes i part d'una piscina *-natatio-* pertanyent a la palestra.¹ A l'oest d'aquest solar, i dins els límits de l'excavació del carrer De-

1. Els resultats de l'excavació del carrer Remolins van ser presentats pel sotasignat al Congreso de Termas en el Occidente de Hispania a Gijón, l'any 1999 (en premsa). En el curs dels últims cinc mesos, l'aparició d'estructures a l'excavació veïna i noves dades urbanístiques ha canviat o, millor dit, enriquit substancialment aquells resultats presentats. També volem deixar constància de la provisionalitat dels resultats ara presentats, on aspectes com la datació del complex, la identificació de l'àrea de serveis i la relació del complex amb l'urbanisme adjacent encara estan subjectes a canvis.

Figura 1.

serveis (*prae-furnium*, conduccions, etc.), encara en procés d'excavació. Al nord, un gran apoditeri o basílica rectangular unia la façana oest del complex amb el frigidari al temps que tancava pel nord la palestra. Trencant la tendència axial de tot complex, es documenta a l'extrem nord-est i adossat al frigidari un espai de planta quadrada amb hipocaust, encara en procés d'excavació, que podria pertànyer a una *sudatio*.

Amb caire de provisionalitat, ja que cap de les dues excavacions ha estat finalitzada, sembla que la construcció de les termes es produí a finals del segle I dC, probablement en època flàvia. Localitzades a la cantonada entre dos dels principals eixos viaris de la ciutat romana (vegeu figura 4) a poca distància d'on hi havia el tancament sud-est de la ciutat, davant de l'antic curs del Nogueroles, el seu emplaçament devia optimitzar tant la captació i el desguàs de les aigües, com l'accés dels usuaris. El caràcter urbà de les termes el confirma, a més, la presència, especialment a la intervenció del carrer Democràcia, de fases d'ocupació anteriors que es remunten a època augustal, quan la ciutat obté la categoria de *municipium*.

mocràcia, concretament en el seu extrem oriental, hem documentat la façana oest del complex, el *vestibulum* i el tancament de l'apoditeri.

En general, l'estat de conservació de les termes en alçada és força dolent, i moltes vegades, la traça deixada per l'extracció dels blocs de la fonamentació és l'única evidència arqueològica que permet restablir la planta.

Es tracta d'unes termes d'aproximadament 1.800 metres quadrats de superfície polaritzades en dos espais: una palestra i un cos de bany. La construcció és perfectament ortogonal amb un cos central, compost per la successió de tres àmbits rectangulars disposats sobre un eix lineal que devia implicar als usuaris un recorregut d'anada i tornada per les mateixes habitacions. A l'oest del cos de bany hi havia una gran palestra de 625 metres quadrats, i a l'est un espai o corredor rectangular on es devien disposar els

FAÇANA OEST

Identificada dins els límits de l'excavació del carrer Democràcia és la part més mal-mesa del complex. La dada més significativa ha estat constatar que una part dels elements que la defineixen són d'una fase constructiva anterior.

Hem pogut constatar, doncs, que les potents fonamentacions d'*opus caementicium* del vestibulum i el tancament oest de l'apoditeri s'adossaren per darrere a una trama constructiva anterior, que pertany a la façana d'un carrer. Alineacions muràries que marcaren el modulatge ortogonal del complex termal.

Aquest carrer, que en un primer moment tenia una amplada de nou metres i sen-gles porxadades amb els corresponents basaments de columna, ja havia patit singulars reformes en el moment de construir els murs de maçoneria esmentats, reutilitzats per les termes. Finalment, i en una tercera fase, part d'aquests murs es van incloure en el tancament oest del complex. Esperem en un futur assolir una periodització sobre aquestes fases, durant les quals sembla prou evident que, tot i els canvis soferts, un gran carrer de la ciutat romana passava paral·lel al tancament oest de les termes.

Perpendiculars al mur de maçoneria que tancava les termes partien uns murets que definien una habitació quadrangular de 15 metres quadrats. Ha estat interpreta-da des d'un punt de vista hipotètic com una *taberna*, a partir exclusivament de la presència del carrer i dels abundants exemples que la bibliografia ens ofereix de

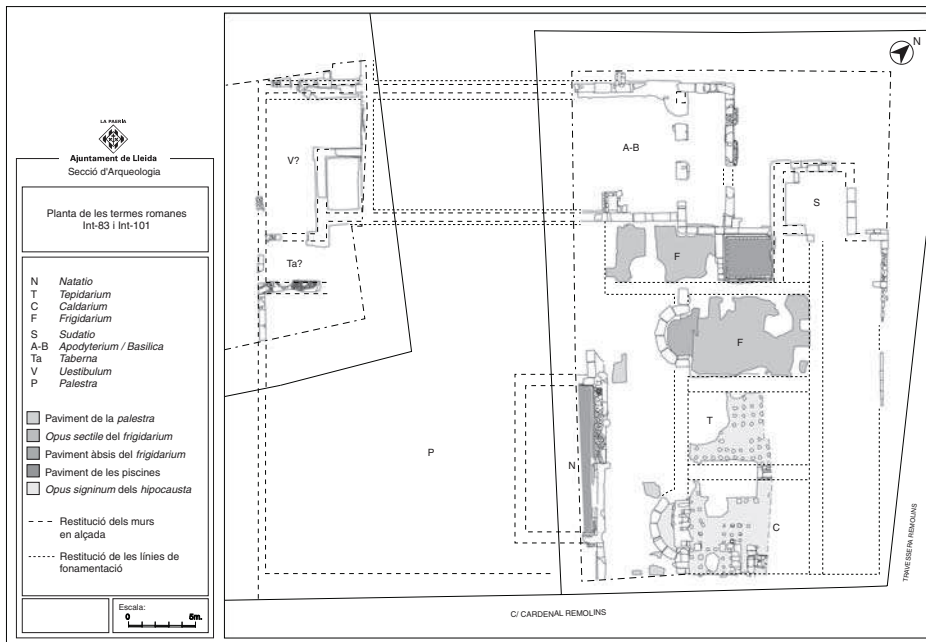

Figura 2.

conjunts termals envoltats de *tabernae* que donen a espais públics i, des de les quals fins i tot s'accedia a l'interior del complex, com en el cas de les termes centrals de Pompeia o les de Neptú a Òstia (BARGELLINI, 1991: 119).

El següent espai està definit ja per les noves i potents fonamentacions d'*opus caementicium* encofrat combinat amb grans blocs rectangulars de sorrenca. La primera sorpresa, a part de constatar una mateixa fàbrica que als murs de l'apoditeri documentats a l'excavació del carrer del Cardenal Remolins, fou veure sobre el plànol com aquestes es trobaven perfectament alineades i construïdes seguint els eixos d'aquell edifici, tot i trobar-se a setze metres de distància. Hem de destacar la documentació, just al límit d'excavació, d'un tram de fonamentació, perpendicular als murs nord i sud de l'apoditeri, que correspon al tancament oest d'aquest gran espai rectangular. Alhora aquest mur feia de partió a un nou àmbit de planta quadrada tancat al nord, i al sud parcialment, per la continuació de les alineacions muràries de l'apoditeri.

Dins d'aquest nou espai s'hi reconeixen dos àmbits. El primer és una petita habitació de planta rectangular de 4 per 2,8 metres delimitada per un mur paral·lel i equidistant a la perllongació dels tancaments nord i sud de l'apoditeri, concretament a quatre metres de cadascun, que es lliga a un altre de perpendicular. L'extrem sud d'aquesta darrera alineació presenta una curiosa planta en forma de L invertida que supera la prolongació del tancament sud de l'apoditeri, segurament amb la intenció d'alinear-se i lligar-se a un dels murs de maçoneria de la fase anterior que delimita l'espai que es considera una taberna. La resta de la superfície devia quedar tancada per una façana no conservada, de manera que configurava un espai en forma de L capgirada que hem interpretat com a *vestibulum* (vegeu fig. 2).

Pel fet que no disposem de paviments és molt difícil de saber l'ús a què foren destinats aquests espais. Això no obstant, sembla prou clar que es tractava d'habitacions que allotjaven serveis relacionats amb l'entrada al complex termal, feta des del carrer adjacent. L'esmentat vestíbul devia tenir, a més, una porta de comunicació amb el gran apoditeri-basílica de planta rectangular, on suposem que hi havia els vestidors.

APODITERI-BASÍLICA

Situat a l'extrem nord-oest de les termes hem excavat parcialment un espai de planta rectangular que s'estenia fins al tancament localitzat a l'excavació veïna. Creiem que no hi devia haver cap altre mur de divisió interna, per la qual cosa devia ser un gran rectangle de 23 metres de llargada per 9,2 d'amplada que tenia adossat a l'est, perpendicular i separat per un pòrtic, un altre espai de planta rectangular de 3 metres d'ample per 10,2 de llargada. El pòrtic està definit per dues pilastres adossades als tancaments i dos basaments de columna, tots ells separats per una distància de 1,5 metres. Cal assenyalar que la disposició d'aquestes columnes es troba exactament sobre el mateix eix utilitzat per a la construcció de tot el tancament oest del cos de bany i del qual parteixen les dues prolongacions absidals (vegeu fig. 2).

Des d'un punt de vista constructiu la característica principal i l'única que podem descriure d'aquest gran espai són les seves fonamentacions. Molt heterogènies però sòlides i de gran envergadura utilitzen fins a tres tècniques diferents combinant materials diversos. D'una banda, els trams d'*opus caementicium* (sorra, calç i pedra sorrenca de mida petita) encofrat amb taulons per una cara i l'altra contra el retall de la rasa, d'altres amb el morter llençat directament dins la rasa excavada prèviament i, finalment, trams de grans blocs rectangulars de sorrenca (100 x 60 x 60 centímetres) ajuntats en sec que actuen de vegades de paret lateral als trams d'encofrat que se li adossen. La fonamentació està dividida en una primera filada que funciona de banqueteta i pot mesurar entre 80 centímetres i 1 metre d'amplada sobre la qual s'aixeca una segona filada, més estreta, de 70-60 centímetres, representativa del gruix que devien tenir els murs en alçada. Tant l'una com l'altra utilitzen i combinen aleatòriament el morter i els blocs de pedra rectangulars. En alguns indrets la tasca d'extracció dels blocs ha estat molt acusada, i s'observen intents no reeixits a causa del potent morter que els lliga pels laterals. Això ha permès que en alguns llocs es conservin íntegrament els dos metres de fondària que tenia la fonamentació de l'edifici.

Pel que fa a la construcció del pòrtic, hem d'assenyalar que la pilastra nord disposa d'una banqueteta d'*opus caementicium* unida a la del tancament nord obtinguda mitjançant el reompliment d'una gran rasa d'1 metre quadrat. Han desaparegut les dues filades de blocs de sorrenca que hi devia haver al damunt, tal com s'observa a la pilastra oposada del tancament sud. A diferència d'aquests elements de suport adossats a les parets, els fonaments centrals del pòrtic són independents i estan construïts amb una primera filada de dos blocs rectangulars disposats al fons d'una rasa de planta quadrada, una segona filada composta d'un gran bloc d'1 metre quadrat i una tercera, molt mal conservada, de les mateixes dimensions, sobre la qual es devia disposar finalment el basament de la columna, anivellat ja amb el paviment del frigidari, que suposem que devia ser el mateix que devia tenir l'apoditeri.

Cal destacar, en la construcció de les fonamentacions, que els trams de blocs rectangulars sempre recolzen directament sobre les argiles i sorres del terreny natural, mentre que els trams d'*opus caementicium* encofrat sempre estan recolzats sobre una plataforma o preparació de còdols semblant a un rudus.

La situació d'aquest àmbit respecte al vestíbul, la palestra i el frigidari amb el qual es devia comunicar directament per davant del pòrtic, permet interpretar-lo funcionalment com la zona dels vestidors del complex. Ara bé, tant la monumentalitat i les dimensions de l'espai (260 metres quadrats) com l'existència del cos rectangular amb pòrtic adossat a l'est amb forma de cel·la, ens fan pensar que som davant d'un espai multifuncional amb usos que van més enllà dels estrictament relacionats amb les tasques de vestidor. Davant la impossibilitat de reconèixer-los hem optat per anomenar-lo amb un terme de sentit ampli que permeti d'acceptar usos diversos, com és el d'apoditeri-basilica.

Molts autors han posat de manifest la dificultat que significa establir una terminologia correcta a moltes de les habitacions aparegudes en un complex termal, es-

pecialment les que no disposen d'estructures relacionades amb el bany. Dificultat que es reflecteix en la bibliografia, on espais semblants són anomenats alhora tant apoditeri com basílica (NIELSEN, 1990, vegeu fig. 82, 92, 145, 188, 204). Altres autors han proposat una terminologia en referència a la forma de la seva planta, com Yegul que classifica aquestes sales rectangulars de les termes del nord d'Àfrica com *Basilical Halls*, que divideix en *Long Rectangular Halls* o *Wilde Rectangular Halls* (YEGUL 1992, p. 400-404). Espais multifuncionals que allotjaven diverses funcions de tipus social, que funcionaven entre altres coses com palestres cobertes o apoditeris, sempre propers al frigidari, tal com succeeix en el nostre cas. Segons la classificació feta d'aquests espais per l'autor ens trobaríem davant d'una sala rectangular ampla del tipus a, semblant al de les Grans Termes del Nord a Timgad (YEGUL 1992, fig. 492, p. 402), amb pòrtic interior.

PALESTRA

Excavada parcialment, és un espai obert de planta quadrada de 625 metres quadrats de superfície. Entre les prolongacions absidals del cos de bany i la *natatio* hem pogut documentar parts del paviment, concretament la seva preparació. Es tracta d'una base de còdols (*rudus*) coberts per una gruixuda capa de restes constructives (fragments de teula i marbre esmicolats) unides amb ciment de calç, sobre la qual es devia disposar l'acabat final, de manera que el nivell de circulació exterior s'iguava al de l'interior dels àmbits termals.

Relacionada també amb la palestra i convertida en un dels elements definitoris d'aquesta, cal destacar la trobada de la *natatio*. Localitzada just al tall d'excavació, és una de les estructures més ben conservades de totes les termes.

Té una llargària d'11,30 metres i un metre de profunditat. Els seus murs de tancament estan construïts mitjançant un encofrat omplert de morter de calç i còdols. Un cop retirats els taulons, les parets que delimitaven l'interior de la piscina es van recobrir de lloses de pedra sorrenca disposades verticalment i cobertes per una fina capa de morter barrejat amb cendres que actuava d'aïllant hidràulic. Finalment fou revestida del característic *opus signinum* amb alta composició de laterici polvoritzat, utilitzat també en la construcció del quart de bossell de secció cilíndrica que hi havia a les cantonades i al fons de la piscina. El paviment en canvi, està fabricat amb un morter de composició molt diferent, amb un alt percentatge de calç i un tractament de lliscat que li confereix un color gris i una compactació molt marcada.

Encara que molt malmès, va conservar-se un mur perimetral sobre el tancament oest de la piscina, construït amb *opus caementicium* devia estar revestit d'algun material no conservat. Segurament es tractava d'un banc per seure al voltant de la piscina. Al costat nord, les vores de la piscina tenien un paviment de grans lloses revestides per la mateixa capa d'aïllant de cendres que les parets interiors, la qual cosa ens indica potser, l'existència de les escales d'entrada i sortida a la piscina.

Suposem que es devia tractar d'una *natatio* de planta rectangular semblant a la

que hi havia a les termes del Centre a Pompeia (NIELSEN, 1990, fig. 79), o a la de les termes del nord a Volubilis (NIELSEN, 1990, fig. 132).

FRIGIDARI

Estava dividit en dos espais de funció ben diferenciada. El primer, de 5,3 metres de llargada per 4,5 d'amplada, es troba adossat al tancament sud de l'apoditeri i al costat de l'absis del frigidari, sobrepasant la línia de tancament oest del cos de bany. Sembla que és una petita cambra o vestíbul comunicada directament amb l'apoditeri, com demostra el seu paviment, que s'adossa al tancament d'on parteix la pilastra est del pòrtic interior.

Des d'aquesta petita estança es devia accedir a la sala central del frigidari, on hi havia els elements hidràulics relacionats amb el bany. Aquesta té una superfície d'11,2 per 9,1 metres, amb una prolongació absidal a l'extrem oest de 3,10 metres de diàmetre interior.

Els dos espais conserven un sòlid paviment d'*opus sectile* construït sobre una base de còdols inclinats i una gruixuda capa d'*opus signinum* de 15 centímetres que servia de lligam a les plaques de marbre rectangulars (30 x 60 i 20 x 40 centímetres) o bé quadrades (40 x 40 centímetres). Algunes d'aquestes encara es conserven intactes al vestíbul d'entrada al frigidari.

A excepció del tancament nord, que comparteix parcialment amb l'apoditeri, la resta de tancaments han desaparegut, fet que ens indica que la seva fonamentació havia estat construïda amb grans blocs de sorrenca. En canvi, la primera filada de blocs de l'absis del frigidari es va conservar en el fons de la rasa, i es va poder observar com els braços d'aquest estan perfectament alineats amb l'eix de construcció de tot el complex. A més, i per sota del paviment de l'absis, es va conservar una segona filada que unia transversalment els dos braços de l'absis com també tota la fonamentació del tancament oest del complex. Damunt d'aquesta segona filada es devia abocar una capa de terra de 40 centímetres utilitzada per acréixer el nivell sobre el qual devia recolzar el paviment interior de l'absis. Un altre mur que no devia tenir projecció en alçada, creuava el frigidari i servia de paret de tancament sud a la piscina, alhora que lligava la fonamentació oest amb l'est.

La piscina del frigidari ocupa una posició particular motivada per les necessitats de circulació. Adossada al mur de tancament sud de l'apoditeri i centrada respecte als tancaments oest i est del frigidari, la seva situació permetia la comunicació entre el vestíbul i l'estança central, i entre aquesta i la *sudatio*, localitzada a l'angle nord-est del complex (vegeu fig. 3). A la piscina s'hi accedia des del costat sud mitjançant un tram d'escaleres d'*opus signinum* parcialment conservat.

La piscina té unes dimensions interiors de 3,10 x 3,5 metres i un metre de profunditat. La seva construcció es caracteritza per uns murs que combinen els blocs de sorrenca amb trams d'*opus caementicium* encofrat. Seguidament les parets es van revestir d'una fina capa de cendres i morter, i a sobre, una altra d'*opus signinum*

amb el material laterici molt triturat, de dos centímetres de gruix, que va servir de preparació i subjecció al morter utilitzat per disposar les plaques de marbre de l'acabat final. En un moment determinat totes les plaques de marbre es van treure a excepció de les que anaven subjectades al paviment de la piscina. Aquestes i els arrebossats anteriors es cobriren de dues noves capes. Una primera de cendres i morter com aïllant hidràulic i una segona, amb el característic *opus signinum* de tonalitat vermella, fruit de l'alta composició i fragmentació del material ceràmic emprat. Amb aquest mateix material es devien rematar les cantonades i la unió entre les parets i el paviment de la piscina mitjançant un bossell de secció quadrangular. En aquesta segona fase el paviment presenta les mateixes característiques observades a la *natatio*, amb un terra d'*opus signinum* allisat.

L'espai interior de l'absis presenta una preparació del paviment molt diferent a la resta del frigidari. D'*opus caementicium*, amb fragments de pedra sorrenca trencats i lligats per un morter de cendra, sorra i calç, té un gruix de 40 centímetres, i recolza damunt d'un llit de còdols. Està separat de la preparació d'*opus signinum* del frigidari per unes plaques de marbre verticals que devien revestir un muret desaparegut. Aquesta petita estructura i les característiques hidràuliques de la preparació, com també el seu gruix, indiquen l'existència d'un element pesat relacionat amb l'aigua. Pensem, doncs, que a l'interior de l'absis hi havia una font –*labrum*– utilitzada per fer banys d'aspersió freds que es devien complementar amb la immersió a la piscina del mateix frigidari.

TEPIDARI

Seguint la successió d'àmbits termals, trobem el primer dels espais amb hipocaust. Només conserva parcialment una part del tancament sud, el paviment de l'àrea i el sistema de *pilae* que suportaven la coberta de la cambra de calor. Altres intrusions i retalls medievals han fet desaparèixer bona part de la seva superfície i, una altra vegada, l'empremta de saqueig dels seus murs s'ha convertit en un dels elements definitoris de la seva planta.

Es tracta d'un àmbit rectangular de 9 metres de llargada per 5,5 metres d'amplada. Del tancament nord no s'ha conservat cap bloc, però l'amplada de la rasa ens indica que les primeres filades eren grans blocs rectangulars de sorrenca d'1 metre de llargada. El tancament oest, també desaparegut, era construït sobre el mateix eix lineal que articula la construcció de tot el tancament oest del cos de bany i el pòrtic de l'apoditeri, i s'uneix als braços de les prolongacions absidals del frigidari i el caldari.

El mur de tancament sud que separava els dos espais amb hipocaust va ser construït amb una tècnica totalment diferent. De maçoneria lligada amb morter i parets arrebossades de morter, devia tenir una resistència a la calor més gran.

L'*area* de l'hipocaust és d'*opus signinum* amb un alt contingut de calç i poca ceràmica, recolzat sobre una base de còdols inclinats (*rudus*). Les *pilae* que sustentaven el paviment de l'estança són de pedra sorrenca i forma cònica com a conse-

qüència de tallar en quatre parts un tambor cilíndric. Malgrat l'estat de conservació en què es troben, alguna permet restituir l'alçada original de la cambra de calor, que era d'1,05 metres. L'alçada restant, fins a assolir el nivell de paviment d'*opus sectile* del frigidari, és de 30 centímetres, gruix que es devia aconseguir amb els maons bipedals, el morter de preparació i el paviment, que pensem que devia ser d'*opus tessellatum*, ja que hem recuperat diversos fragments dins de l'enderroc de l'hipocaust.

Hem observat com el sistema de *pilae* manté una distribució modulada que devia permetre la disposició de maons bipedals de 60 x 60 centímetres. Les columnes, amb grans variacions, tenen una superfície de suport que oscil·la entre els 20 i 25 centímetres i estan separades entre si 35 o 40 centímetres. Amb aquestes mesures podem establir, doncs, que l'hipocaust del tepidari tenia una trama de nou columnes d'ample per quinze de llargada.

Cal finalitzar l'excavació d'aquest espai per establir on es disposava l'entrada de la calor. Ara per ara, cap indicatiu d'inclinació de l'*area* ens permet fer hipòtesis sobre aquest aspecte. No obstant això, creiem que se situava darrere del mur de tancament est, a l'espai rectangular de serveis on estem intervenint en aquests moments.

Com que no es conserven restes en alçada de les parets de la cambra és impossible determinar el sistema per on circulava la calefacció vertical o s'extreien els fums de la cambra. Ara bé, el fet que no s'hagi recuperat cap material ceràmic de conducció ni restes de revestiments de les cambres en els enderrocs, podria indicar-nos que les conduccions estaven imbricades en els mateixos murs, com pot observar-se a les termes de Labitolosa (MAGALLÓN *et al.*, 1995b, 188-189).

CALDARI

L'àmbit següent té una planta rectangular de 7,1 metres d'amplada i una longitud de 9 metres. L'extrem oest està rematat per una prolongació absidal de 3,9 metres de diàmetre interior construïda amb grans blocs de pedra sorrenca que es lliguen al tancament oest del caldari, repetint l'esquema constructiu observat al frigidari.

El paviment de l'hipocaust presenta les mateixes característiques que al tepidari. El sistema de *pilae* estava format per dotze columnes d'amplada i quinze de llargada. A diferència del tepidari, els pilars de sorrenca són de forma quadrada i es combinen amb altres de maons bessalis (20 x 20 x 5 centímetres), amb una distribució que devia permetre també la col·locació d'una suspensura de maons bipedals. La diversitat de *pilae*, entre altres raons, creiem que té una relació directa amb la gran quantitat de reparacions que va sofrir aquest espai, fets que esperem concretar amb més gran detall en acabar l'excavació de la superfície de l'*area* i els forns situats darrere del tancament est.

Cal destacar una canal de 2 metres de llargada delimitada per dos murs de blocs de sorrenca recolzats damunt del paviment de l'hipocaust. Amb tota seguretat estem davant d'una entrada de calor, que ens indica que hi havia un *praefurnium* dar-

rere del tancament sud del caldari (vegeu a la figura 3, la restitució del *praefurnium*). La presència de grans pilars al voltant de la canal i les mateixes parets d'aquestes, permeten suposar que hi havia un *alveus* que es devia beneficiar de la proximitat del *praefurnium*. Posteriorment la canal d'entrada va ser tapiada amb un mur d'*opus incertum*, fet que implica potser un canvi en el sistema d'escalfament de l'hipocaust.

L'*area* del caldari està dividida en dues zones ben diferenciades. D'una banda, l'espai rectangular, amb un paviment d'*opus signinum* que s'estén fins al mur de tancament oest de tot el complex termal, i una altra zona, que correspon a la superfície interior de l'absis. Ambdues superfícies de paviment estan separades i s'adossen als blocs de sorrenca rectangulars que lliguen els braços de l'absis. Alineació murària que, seguint en direcció nord, formarà part del tancament oest del tepidari. Es tracta d'un sistema de fonamentació enginyós que lliga tota l'estructura de fonamentació de l'edifici. La part d'aquest mur que passa per dins de l'hipocaust només té una filada d'alçada, i permet el pas de la combustió vers l'espai absidal alhora que és utilitzat de superfície de recolzament per diverses *pilae* de l'hipocaust.

A causa de l'estat de conservació de la prolongació absidal és pràcticament impossible definir en alçada quin tipus d'estructura hidràulica allotjava. L'absència de *pilae* sobre el paviment de l'*area* d'aquest espai respon a un fet posterior. En canvi, la gran quantitat i la mida de les *pilae* que hi ha sobre els blocs de la fonamentació que travessa l'hipocaust permet suposar que hi havia un element pesat sobre el paviment, com podrien ser les escales d'accés a un *alveus*. Evidències que en tot cas no permeten assegurar si hi havia un *labrum*, com al frigidari, o una petita piscina.

Pel que fa a la tipologia del paviment de l'estança cal destacar la recuperació, en els nivells de destrucció del caldari de diversos fragments d'*opus tessellatum*. Està compost per daus quadrangulars de marbre (1,6 x 1,6 centímetres) de color negre i blanc distribuïts en dues bandes paral·leles unides a una base de morter de 15 centímetres de gruix, amb empremtes que semblen indicar la localització damunt dels maons bipedals de la *suspensura* de l'hipocaust.

SUDATIO

Volem avançar la identificació d'aquest espai en procés d'excavació. Localitzat a l'extrem nord-est, té una planta quadrada de 4,8 x 4,8 metres. Està delimitat per murs de grans blocs rectangulars recolzats damunt una banquetta, també de grans blocs rectangulars, que s'estén per tota la superfície interior de l'àmbit formant la base sobre la qual recolza la capa d'*opus signinum* de 5 centímetres de gruix, que pertany a l'àrea de l'hipocaust.

Sobre aquest terra estan apareixent diverses *pilae* que ens indiquen que som davant d'un altre espai amb calefacció que ha perdut qualsevol indicatiu de la *suspensura*.

Tant per la seva localització i planta, com pel fet d'haver identificat les estances termals bàsiques d'un complex d'aquestes característiques, creiem bastant probable que es tracti d'una habitació destinada a la calor seca, curiosament comunicada amb el frigidari² i construïda contemporàniament al projecte inicial, tal com es desprèn de les relacions muràries establertes amb els diferents tancaments adjacents (frigidari i apoditeri).

Com succeeix en tot el complex, és impossible esbrinar en alçada la morfologia de les habitacions. Creiem que la planta quadrada de les fonamentacions permetia construir tant un àmbit circular cobert amb cúpula (fase Ib de les termes de Gijón), com quadrat (Los Arcos II de Clunia), o bé circular amb exedres absidals als quatre angles (les termes del centre a Pompeia), molt característic d'aquest tipus d'estances.

ZONA DE SERVEIS

Espai rectangular de 25 metres de llargada per 5 d'amplada adossat al tancament est del cos de bany de les termes. Encara en procés d'excavació, els seus límits semblen prou clars en documentar-se un mur paral·lel i simètric a la resta d'alineacions muràries, el qual creiem que havia funcionat al mateix temps de tancament est de tot el complex termal. La superfície delimitada per aquest mur podria haver estat coberta amb una teulada simple a una vessant recolzada damunt les parets de tancament est del cos de bany (frigidari, tepidari, caldari) o bé correspondre a un corredor cobert amb volta reforçada per contraforts recolzats en pilastres que devien anar adossades al mur de tancament, tal com sembla indicar l'aparició, fins al moment, d'una d'aquestes pilastres.

La gran quantitat de restes de combustió i l'aparició d'una claveguera no deixen lloc a dubtes sobre la identificació d'un gran corredor que allotjava els *praefurnia* de la *sudatio*, el tepidari i el caldari i les conduccions de desguàs de les seves principals estructures hidràuliques.

Per finalitzar la descripció dels àmbits termals, cal destacar la recuperació en els estrats d'enderroc de gran quantitat d'elements ornamentals de marbre. La major part corresponen a motlures decoratives utilitzades en els sòcols, brancals i llindes de porta. També hi ha diverses plaques decorades amb motius florals i fragments simulant elements arquitectònics, com columnes, que anaven adossades als murs interiors del complex. Esperem que un estudi detallat dels materials de construcció i ornamentals ens defineixi amb més gran detall l'aspecte i les tècniques emprades en la construcció d'aquest edifici.

2. Segons les descripcions de Vitruvi (*De arch.*, 5, 10) i tal com s'observa en la major part de termes, aquests àmbits de calor seca o humida se situaven pròxims al tepidari o caldari per aprofitar la calor que s'hi generava. No obstant, hi ha exemples de localitzacions diferents com en el cas de les termes de Los Arcos a Clunia, on la *sudatio* està directament comunicada amb el frigidari, o a les termes de Capo Valdés a Gijón (FERNÁNDEZ I GARCÍA, 1999, fig. 7B, p. 146; fig. 9, p. 148).

RESTITUCIÓ DE LA CIRCULACIÓ DE LES TERMES

Com ja havíem indicat es tracta d'un complex termal de planta quadrada de 1.800 metres quadrats dividit en dos grans blocs (terma-palestra). Els accessos són hipotètics i han estat restituïts a partir de la documentació de l'existència de dos carrers. Un de físicament descobert i planificat en una primigènia trama urbana de la ciutat, i l'altre, al sud del complex, restituït gràcies a la pervivència en la trama urbana actual.

Des del carrer situat a l'oest es devia accedir a un hipotètic vestíbul comunicat directament amb l'apoditeri-basílica. Al tancament sud i també des d'un carrer, hi devia haver un accés a la palestra, espai obert des del qual podríem introduir-nos a l'interior de l'apoditeri des d'on iniciar el recorregut termal.

La localització de la porta d'entrada al frigidari és possible gràcies al fet que se n'ha conservat el paviment. La porta, doncs, era davant del pòrtic de l'apoditeri. Primer es devia accedir al vestíbul i tot seguit es passava, pel lateral oest de la piscina, a l'estança central, on hi havia l'opció de dirigir-se a la *sudatio* o bé de continuar fins a introduir-se en la primera de les estances calefactades. Des del tepidari accediríem al caldari per sortir-ne creuant-lo un altre cop. Una vegada de retorn al frigidari, hi devia haver la possibilitat al costat esquerre de fer un bany per aspersió o bé de dirigir-se a la piscina adossada al tancament nord, on hauríem fet la immersió en

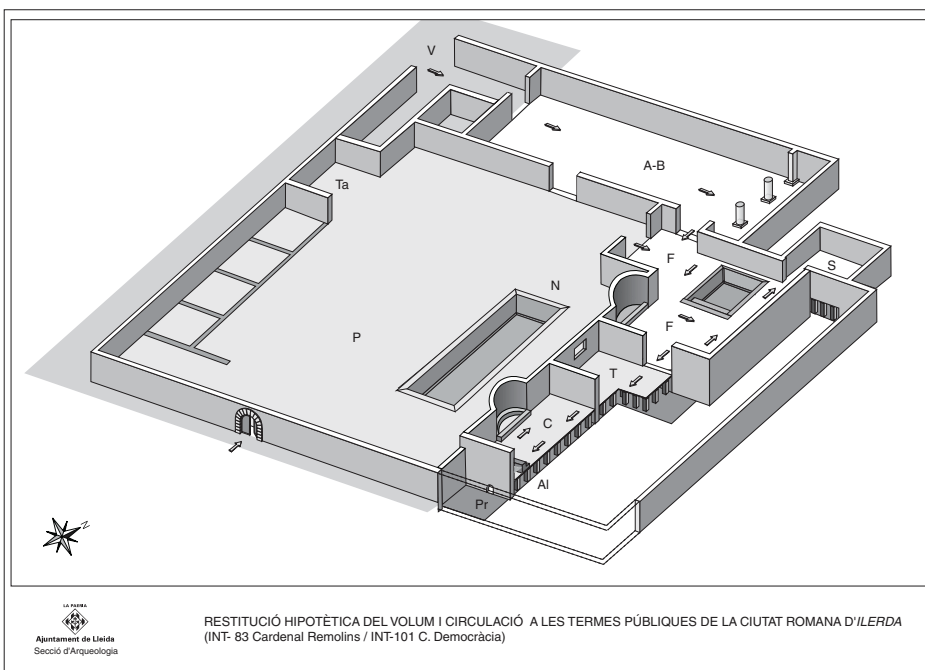

Figura 3.

aigua freda. Finalment hi devia haver la possibilitat, des del vestíbul del frigidari, de tornar de nou a l'apoditeri o bé de dirigir-se a la palestra.

DATAció I PARAL·LELS CONSTRUCTIUS

A l'espera de finalitzar les dues excavacions i els corresponents inventaris de materials tot sembla indicar que la construcció del complex tingué lloc a l'acabament del segle i dC, probablement en època flàvia. El més sorprenent de totes les dades obtingudes ha estat la de constatar la llarga pervivència d'aquest complex. D'una banda no hi ha cap estructura andalusina construïda al damunt ni excavada dins de la superfície ocupada pel complex, com són les sitges tan freqüents en la resta de la ciutat. Això ens indica que l'espai ocupat per les termes es mantingué amb una funció pública durant l'època andalusina. D'altra banda, l'escassa potència estratigràfica generada a sobre dels paviments del complex explicaria la seva reutilització al llarg dels segles, la qual cosa devia provocar que el nivell de circulació actual del carrer Remolins sigui gairebé el mateix que hi havia en època romana.

No obstant això, i tal i com es desprèn de diverses actes notariais, al segle XII³ els banys ja no eren utilitzats com a tals. Els documents poden interpretar-se com un testimoni de l'existència encara dempeus de l'edifici o de la proximitat temporal a la seva utilització. Efectivament, sembla que el saqueig de les fonamentacions no es produí fins a l'època medieval avançada i que, fins i tot llavors, estructures de les termes, com la *natatio*, foren compartimentades en dipòsits.

La impossibilitat de reconèixer les empremtes del pas dels segles en aquest edifici cal buscar-la en l'absència dels elements que devien patir-les més, com són els paviments, els murs en alçada, les portes i la coberta. Esperem finalitzar el buidatge dels enderrocs dels hipocausts i l'excavació de la zona de serveis per veure fins a quin punt podem concretar aquestes hipòtesis. En tot cas, considerem bastant probable que els mateixos banys àrabs del barri de la Magdalena citats en la documentació medieval estiguessin ocupant i reutilitzant d'alguna manera les termes romanes.

Les termes de la ciutat romana d'Ilerda reproduïxen un model de planta definit en època republicana a la Campània, anomenat tipus «pompeïà» (vegeu les termes Stabianes i del fòrum a Pompeia o les del fòrum a Herculà). Seguint la classificació establerta per Kerncker (KERNCKER, 1929, abb. 234b, 177) i les aportacions posteriors, hauríem de parlar d'un complex de bany de tipus lineal-axial.

3. Dues cites notariais de l'any 1171 i 1208 parlen de propietats properes a uns banys localitzats al barri de Magdalena: ACL, Llibre Vert, fol. 187v-188r. Document de l'any 1171 «Affrontat autem ipsum casallum quod vobis dono ex una parte in carriera de villa et que tendit ad maçel et de alia in flumine Siccoris et de occidente in dono lordani Carnicer et ab oriente in loco nostro que iam fuerunt balnei...». Publicat per F. Castiellón «El maestro de coro de la Seu Vella de Lleida». Ilerda, núm. XLVII, p. 294-373. Texto 10, p. 313-314.

ACL, Llibre Vert, fol. 239v-240r. Document de l'any 1208 «duas domos contiguas in Ylerda in parrochia Sante Marie Magdalene propre balnea». Inèdit. Transcripció de Noemí Riudor.

Les característiques principals d'aquest model de planta o complex termal són:

1. La divisió del complex en dos àmbits paral·lels: palestra i cos de bany
2. Distribució sobre un eix de les estances de bany (frigidari, tepidari, caldari)
3. Una única possibilitat de circulació (retrògrada)
4. Normalment es tracta d'edificis envoltats de *tabernae* o localitzats en àrees d'intens tràfec comercial.

Aquest model d'origen republicà definit a la Campània tindrà una àmplia difusió a les províncies durant els segles I i II dC, fins i tot quan altres tipus de plantes amb distribucions i solucions innovadores ja estaven establerts (tipus imperials simètrics).

En la mateixa ciutat de Pompeia les termes centrals, construïdes en època flàvia, són un clar testimoni de la pervivència i la vàlua del model en època imperial. Un model semblant s'aplica en època d'Adrià a la ciutat d'Òstia amb la construcció de les termes de Neptú. Al sud de la Gàl·lia, les termes del nord de la ciutat de Sant Bertran de Cominges, construïdes a l'acabament del segle I dC, es diferencien solament dels seus avantpassats per una axialitat menys marcada (de circulació i planta) tot i que continuen dividint-se en palestra i cos de bany.

A la Germània, els banys de la ciutat de Kempten construïts en època flàvia o els de la ciutat de Xanten al segle II dC (NIELSEN, 1990, fig. 170, 172 i 144), recorden l'esquema o model pompeïà caracteritzat per una palestra adossada a un cos de bany de tipus lineal axial.

Tot i que al món romà no van existir mai dos edificis termals idèntics, volem destacar a la Mauritània les termes del nord de la ciutat de Volubilis (NIELSEN 1990, fig. 132; LENOIR 1991, p. 153-157, fig. 6 i 7). Construïdes entre el 60-80 dC, tant les dimensions com la distribució de les estances termals, la converteixen en l'edifici amb més semblances al construït a la ciutat d'Ilerda.

LOCALITZACIÓ DE LES TERMES DINS L'URBANISME DE LA CIUTAT

Un dels grans problemes per entendre la ciutat romana ha estat l'absolut desconeixement dels seus límits. En els últims anys, el gran nombre d'excavacions està permetent, encara que des d'un punt de vista bastant hipotètic, definir l'extensió màxima de la ciutat romana en època imperial, que suposem que devia ser de 24 hectàrees.

L'absència de muralles ens obliga, doncs, a considerar com elements vàlids per a la seva concreció els condicionaments topogràfics del Turó, l'absència de restes romanes a l'oest de la intervenció del carrer Major, 17 i el traçat de muralles medievals dibuixat en la cartografia militar (CATLLAR; ARMENGOL, 1987: 115-116). Dades que permeten restituir l'àrea màxima de la ciutat (vegeu fig. 4), i que ens demostren que aquesta s'havia estès a l'est i que havia ocupat l'actual barri de la Magdalena fins a l'arenys de l'antic riu Noguerola. En els darrers quatre anys les excavacions dels carrers d'Anselm Clavé, Democràcia i Remolins han confirmat que l'edifici de l'antic portal de Magdalena formava part de la ciutat. A més, podem dir

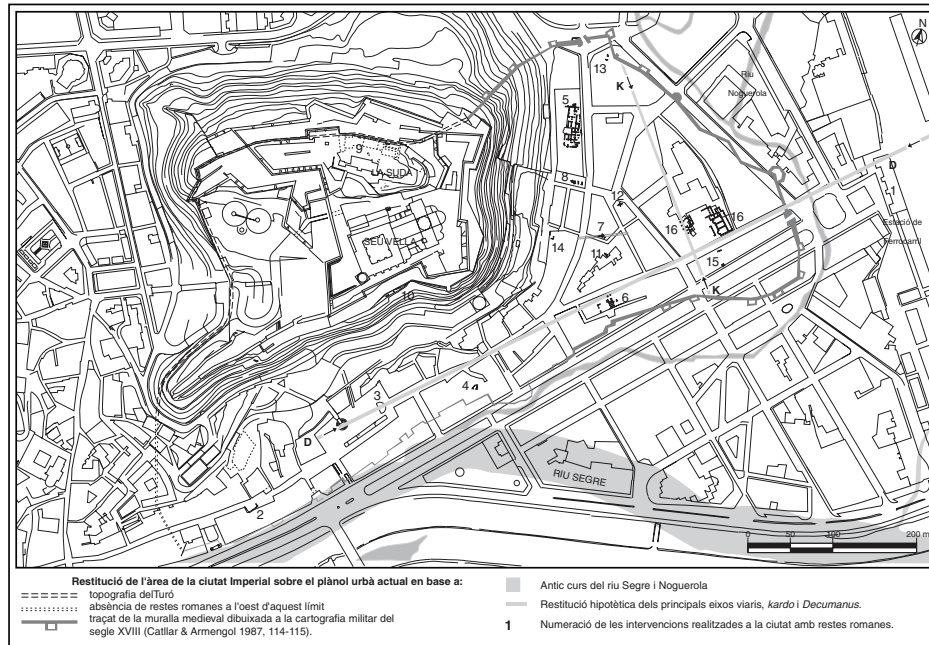

Figura 4.

amb tota seguretat que la ciutat romana no s'estenia a l'oest, on l'estreta franja que hi ha entre el Turó i el riu Segre no permetia la construcció de complexos com les termes del carrer Remolins, per la qual cosa es convertí en una zona fora dels límits de la ciutat sotmesa a les contínues avingudes.

Les termes se situaven a l'extrem sud-est de la ciutat i eren flanquejades a l'oest per un important carrer documentat arqueològicament que hem interpretat com un possible cardo de la ciutat (vegeu fig. 4). Al sud del complex hem restituit un altre carrer que hem interpretat que és un decumanus a partir de diverses evidències:

1. Constatació d'un eix lineal que travessa la ciutat, fossilitzat en la trama dels carrers de Portaferrissa, Carme i Remolins. Aquest, un cop creuat el riu Noguera, passa pel mig de l'antiga necròpolis de l'Estació descoberta l'any 1927 i coincideix amb el traçat de l'antic camí de Corbins, conservat en la trama urbana del barri de Pardinyes (PAYÀ *et al.*, 1996).

2. Documentació al carrer Aiguardent d'un edifici amb porxada que devia ocupar la façana sud de l'hipotètic eix viari.

3. Documentació del tancament sud del caldari, paral·lel a l'actual carrer Remolins, que s'alinea, doncs, amb la façana nord d'aquest hipotètic eix viari.

Evidències que tot just s'estan formalitzant i seran enriquides en finalitzar els treballs d'excavació, amb noves dades que poden fer canviar substancialment les interpretacions ara exposades, tant pel que fa a l'urbanisme com al complex termal.

La descoberta de les termes públiques de la ciutat d'Ilerda ha produït un canvi important en la visió que tots els arqueòlegs teníem de la ciutat romana. Ja no podem pensar en un fet urbà de poca entitat i en retrocés des del moment que sorgeixen les grans ciutats de Barcino i Cesaraugusta. Sembla que el *municipium* creat per August devia tenir un marcat dinamisme durant tot l'Imperi fruit de l'existència d'una base social prou important capaç de gaudir dels banys públics de la ciutat i de costejar-los. Importància que demostraven les fonts epigràfiques però que no s'ha via concretat encara amb cap edificació.

BIBLIOGRAFIA

- BARGELINI, P. «Le terme centrali di pompeii». A: *Actes de la table ronde Les Thermes Romains*, CEFR, 142, Roma 1991, 115-128.
- DEGBOMONT, J. M. (1984) *Hypocaustes. Le chauffage par hypocauste dans l'habitat privé*. Lieja.
- CATLLARS, B.; ARMENGOL, P. (1987) *Atles de Lleida. Segles xvii-xx*. Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. Lleida.
- FERNÁNDEZ, C. (dir.) (1995) «Las termas romanas de Campo Valdés». A: *Astures (Guía de la exposición)*. Gijón.
- FERNÁNDEZ, C.; ZARZALEJOS, M. M. «Técnicas constructivas en las termas del Campo Valdés (Gijón). El material latericio». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 69. Madrid 1999, 109-118.
- FERNÁNDEZ, C.; GARCÍA, V. (1999) «Las termas romanas del noroeste y de la meseta norte de Hispania. Los modelos arquitectónicos». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 72. Madrid 1999, 141-166.
- GARCÍA, V. (1994) «Descubrimiento de unas nuevas termas públicas de Asturica Augusta (Astorga-León)». *Cuadernos Municipales [Astorga]*, 2.
- GROS, P. (1996) *L'Architecture romaine du début du IIIeme siècle av. J.C à la fin du Haut Empire. I Les Monuments Publiques*. Paris
- KRENCKER, D.; KRUGER, E.; LEHMANN, H.; WACHTLER, H. (1929) *Die trierer Kaiserthermen*. Ausburg.
- LENOIR, E. 1991 «Thermes romains de maurétanie tingitane». A: *Actes de la table ronde Les Thermes Romains*. CEFR, 142, Roma 1991, 151-160.
- MAGALLÓN, M.A.; MINGUEZ, J.A.; ROUX, D.; SILLIÈRES, P. (1995) «Labitolosa (La Puebla de Castro, Huesca) Informe de la campaña de excavación realizada en 1992». *Caesaraugusta [Zaragoza]* (1995), 71, 93-145.
- MAGALLÓN, M.A.; MINGUEZ, J. A.; NAVARRO, M.; RICO, C.; SILLIÈRES, P. (1995b) «Labitolosa (Cerro del Calvario, La Puebla de Castro, Huesca) Informe de la campaña de excavación realizada en 1993». *Caesaraugusta [Zaragoza]* (1995), 71, 147-227.
- MAGALLÓN, M.A.; SILLIÈRES, P. (1997) «Labitolosa (Cerro del Calvario, La Puebla

- de Castro, Huesca) Memoria de la excavación de las campañas de 1995 y 1996». *Bolskan* [Huesca] (1997), 14, 117-156.
- MALISSARD, A. (1994) *Les romains et l'eau*. Paris 1994.
- MAR, R. (1994) «Las termas y su inserción urbana en el occidente romano». *Actas XIV Congreso Internacional de arqueología Clásica (Tarragona 1993)*. Tarragona 1994, 285-290.
- MONTURET, R.; RIVIERE H. (1986) *Les thermes sud de la Villa Gallo-Romaine de Seviac*. Paris, 1986.
- NIELSEN, I. (1990) *Thermae et Balneae. The architectural and cultural history of Roman Public Baths*. Aarhus University Press.
- PAYÀ, X.; GIL, I.; LORIENTE, A.; LAFUENTE, A.; MORÁN, M. (1996) «Evolució espacial i cronològica de l'antiga ciutat d'Ilerda». *Revista d'Arqueologia de Ponent* [Lleida] (1996), núm. 6, 119-149.
- PÉREZ, A. (1992) «Los hallazgos de la zona de enterramientos en torno a la estación de ferrocarril de Lleida». *Revista d'Arqueologia de Ponent* [Lleida] (1992), núm. 2, p. 199-216.
- PÉREZ, A. (1996) «La ciutat d'Ilerda, de la conquesta romana al Baix Imperi (s. II aC-V dC)». *Revista Fonaments* [Barcelona] (1996), núm. 9. 145-201.
- PUIG, F. (1987) «Les termes romanes de Sant Boi de Llobregat». *Revista Fonaments* [Barcelona] (1987), núm. 6, 61-94.
- REBUFFAT, R. (1991) «Vocabulaire thermal. Documents sur le bain romain». *Actes de la table ronde Les Thermes Romains*. Roma, 1991, 1-34.
- THÉBERT, Y. (1991) «Problèmes de circulation dans les thermes d'Afrique du nord». *Actes de la Table ronde Les Termes Romains*. Roma 1991, 139-149.
- YEGÜL, F. (1992) *Baths and bathing in Classical Antiquity*. New York.